

ВІЙНИ
В ЛАБІРИНТАХ
—
ІСТОРІЯ
СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ
1930—1939

Ігор Ландер

Харків
«Фоліо»
2024

ЗМІСТ

6	Абревіатури
34	Від автора
35	<i>Третій рейх</i>
35	1. Дебют режиму
61	2. Нарощування сил
98	<i>Велика Британія</i>
98	1. Зовнішня розвідка
119	2. Захист імперії
160	<i>Європейський континент</i>
161	1. Схід
253	2. Захід
340	<i>Іспанський полігон</i>
341	1. Пролог
357	2. Заколот
378	3. Громадянська війна
407	4. Іноземне втручання
425	5. Фінал
432	<i>Радянський Союз</i>
432	1. Реорганізації та репресії
480	2. Військова розвідка
497	3. Контррозвідка
525	4. 22 червня 1941 року
556	<i>Схід</i>
556	1. Китай і Маньчжурія
622	2. Японія

- 636 3. Індокитай та Бірма
- 641 4. Британські володіння

682 ***Північна Америка***

- 682 1. Зовнішня розвідка
- 706 2. Контррозвідка та безпека
- 750 3. Криптоаналіз
- 775 4. БСК і КОІ
- 818 5. 7 грудня 1941 року
- 833 6. Канада
- 842 7. Мексика

- 864 *Примітки*

ВІД АВТОРА

Цей том охоплює події другого міжвоєнного десятиліття. Втім, міжвоєнним воно могло вважатися лише умовно. З оцінкою цього проміжку між двома світовими війнами як мирного вже напевно не погодилися б мешканці колишньої Російської імперії, на території якої від Балтики до Тихого океану вирувала страшна Громадянська війна. Проти такої оцінки заперечували б іспанці, фіни, ефіопи, італійці, марокканці, китайці, японці, болівійці, парагвайці, турки, греки та багато інших — загалом, сотні мільйонів людей на планеті, у ці два умовно мирні десятиліття залучених у військові конфлікти різної інтенсивності, аж до найвищої. Але навіть якщо через силу погодитися з глобальною оцінкою цього періоду як мирного, то все одно цілком очевидно, що його перша половина, приблизно до 1930 року, минула під знаком налагодження життя після Великої війни, а друга — промайнула у поступовому сповзанні в новий глобальний конфлікт.

І вже, безперечно, жодного миру не було й не могло бути для спецслужб, що постійно стиналися одна з одною в десятках і сотнях негласних воєн, про перемоги й поразки в яких переможені часто не знали, а переможці скромно мовчали.

ТРЕТІЙ РЕЙХ

1. ДЕБЮТ РЕЖИМУ

30 січня 1933 року Адольф Гітлер склав присягу на посаду канцлера Німеччини, після чого найближчої ж ночі загопи СА розгорнули по всій країні терор проти комуністів, соціалістів та деяких лівих профспілкових організацій. Уже 1 лютого впевнений у цілковитій перемозі кандидатів від НСДАП Гітлер добився від президента розпуску колишнього складу рейхстагу і призначення нових виборів. 6 лютого набрав чинності перший закон про надзвичайний стан у країні, а за три дні по тому почалася чистка апарату державного управління від комуністів і лівих. У відповідь НКП з 25 лютого мобілізувала свої бойові групи і закликала до єдності всі прогресивні сили Німеччини, але події, що нестримно розгорталися, випередили дії антифашистів. 27 лютого в Берліні запалала будівля рейхстагу, а наступного дня фон Гінденбург підписав пакет так званих «надзвичайних законів від 28 лютого». Нові законодавчі акти скасовували свободу преси і зібрань, таємницю листування, недоторканність житла та особи, а також легалізували безстрокові затримання без юридичних формальностей і негласні арешти. У цій обстановці нацисти не сумнівались у своїй цілковитій перемозі на виборах 5 березня, проте несподівано для себе так і не досягли її. У новому складі рейхстагу вони здобули 288 місць, соціалісти — 118, комуністи — 81, центристи — 70, німецька національна партія — 52, а баварські популісти — 28, після чого перед НСДАП замаячив кошмар об'єднання лівих сил і створення ними парламентської більшості. Але проблема, як і все у нацистів, розв'язалася просто. Під страхом фізичної розправи вони не допустили комуністів до участі в засіданнях, автоматично збільшивши «питому вагу» НСДАП до 52% рейхстагу, і в такий нехитрий спосіб зняли всі можливі проблеми.

1 квітня нацисти закликали населення Німеччини до бойкоту єврейських крамниць і товарів, а 7 квітня встановили централізоване управління державою, розпустили парламенти всіх земель, за винятком Пруссії, і ввели інститут рейхсштатгальтерів — представників центральної влади на місцях. 24 квітня уряд ліквідував 28 профспілок із Загальної конфедерації праці і взяв під цілковитий контроль німецький робітничий рух. За цих умов нацисти потребували принципово нового апарату державної безпеки, оскільки розв'язаний СА дикий терор був удалий лише на першій стадії захоплення влади і зовсім не годився для держави, що стабільно розвивається, якою Гітлер мріяв бачити Німеччину. Самоправство впевнених у своїй безкарності штурмовиків загрожувало навіть функціонерам нового режиму, багато хто з яких мав реальні підстави побоюватися викрадення. Г. Б. Гізевіус, що служив на той час у міністерстві внутрішніх справ, згадував: «Ніколи не забуду, яких застережних заходів доводилося нам вживати. Велике враження справляв на мене завжди зведений пістолет Небе, за допомогою якого цей кримінальний комісар у ранзі старшого урядового радника мав намір захиститися від застосування до нього патентованого методу арешту. Небе постійно носив у нагрудній кишені мундира задалегідь підготовлений ним наказ про власний арешт. Цей охоронець закону, який добре знав життя, не сумнівався, що, незважаючи на його високий чин, СА в якийсь несподіваний момент “викраде” його. Тоді він дістане з кишені згаданий наказ про свій арешт і заявить, що вже давно заарештований гестапо. Двох хвилин цього приголомшливого ефекту йому вистачить, щоб відкрити вогонь із-за найближчого повороту довжелезного коридору»¹. На кінець 1933 року штурмові загони у багато разів переважали чисельністю рейхсвер і цілком могли впливати на розклад сил всередині партії, що в плани фюрера ніяк не входило. Нарешті, для серйозної роботи були потрібні кваліфіковані й водночас віддані кадри, а службовці політичної поліції, яка залишилася від Веймарської республіки, переважно ставилися до нацистів украй негативно.

Керівники НСДАП чудово розуміли це і вже 8 лютого влаштували добрячу чистку правоохоронних органів, унаслідок якої із загального складу поліції на колишніх посадах лишилася третина

працівників, а в політичних секціях ще менше. З політичного відділу пруської поліції було вигнано 1457 співробітників². Загалом органи політичної поліції, з одного боку, були дуже ненадійні, а з другого — занадто слабкі для створення ефективною противаги розгнуданим СА. Потрібно було знайти якесь принципово інше рішення, тож 4 квітня 1933 року міністр-президент Пруссії Герман Герінг видав указ про заснування нового інституту, що спочатку дістав найменування Особливого відділу для боротьби з більшовизмом. За дивною логікою чи іронією його розмістили в колишньому будинку Карла Лібкнехта. Дуже скоро цю структуру перейменовували в Управління таємної державної поліції, що спочатку скорочувалося «гестапа», але незабаром стало відомим як гестапо. Воно перебувало в загальній системі міністерства внутрішніх справ тільки теоретично, підкорялося винятково Герінгу і було покликане виконувати завдання політичної поліції, придушуючи комунізм, інакомислення та всі ворожі режиму вияви. До сфери відповідальності гестапо входила також і контррозвідка, проте перший час їй приділялося мало уваги, оскільки Герінг і Гітлер цілком справедливо вбачали головну небезпеку для нового режиму в діях внутрішніх супротивників. Структура підпорядкованої міністру-президенту Пруссії таємної державної поліції мала такий вигляд:

- відділ організації та управління;
- юридичний відділ;

Герман Герінг

Рудольф Дільс

- відділ політичної поліції;
- відділ шпигунства і контршпигунства.

Першим начальником таємної державної поліції й автором самої ідеї її створення став колишній співробітник Політичного відділу (1А) МВС Пруссії Рудольф Дільс. Він не лише зумів увійти до Герінга в довіру, а й у віддалену спорідненість, одружившись із вдовою його молодшого брата Карла. Міністр внутрішніх справ Вільгельм Фрік будь-якими способами намагався встановити власний контроль над новим відомством і тому наказав зібрати на його керівника компрометувальний матеріал, але безуспішно. Справжня загроза чигала на начальника гестапо не з цього боку. Прагнучи підім'яти під себе поліцію, СС поступово намагалися поглинути таємну державну поліцію, проте Герінг категорично не допускав цього. Зокрема, він відхилив прохання рейхсфюрера СС Гімmlера про переведення управління СС із Мюнхена у Берлін і погодився допустити це лише для СД. Шлях перемовин для охоронних загонів було закрито, тож для досягнення своєї мети їхнє

Генріх Гімmlер

керівництво вирішило для початку усунути начальника гестапо. Група есесівців вдерлася до його будинку, але дружина Дільса зуміла подзвонити чоловікові на службу і повідомити про те, що чиниться. Начальник гестапо терміново зібрав групу підлеглих і, несподівано прибувши у свою квартиру, заарештував керівника нальотчиків Герберта Пакебуша. Герінг, виявивши слабкодухість, не побажав захистити Дільса і на клопотання Курта Далюге розпорядився випустити есесівця на свободу, після чого начальник гестапо зрозумів, що наступний напад на нього цілком може стати останнім. У вересні 1933 року його усунули від ке-

рівництва таємною поліцією, призначивши водночас віце-поліцай-президентом Берліна. На новому місці Дільс дуже швидко виявив за собою зовнішнє спостереження і з'ясував, що воно ведеться за прямою вказівкою його колишнього шефа Герінга. Після цього, побоюючись за своє життя, він утік через чехословацький кордон до Карлсбада. Дільсове місце в гестапо зайняв Пауль Гінклер, розумово відсталюдина, що геть зовсім сплилася і деградувала. Вступ на нову посаду він ознаменував двотижневим запоєм, а потім задумав реорганізувати підпорядковане відомство якнайбезглуздіше. Такий шеф державної безпеки не влаштував нікого, тому вже наприкінці жовтня Дільса повернули на колишнє місце служби з гарантією безпеки і присвоєнням 9 листопада йому звання штандартенфюрера СС. Дільс очолював гестапо до квітня 1934 року, після чого назавжди пішов з поліції. Надалі він був бургомістром Кельна і керував каботажними перевезеннями в концерні «Герман Герінг», був заарештований за звинуваченням в участі у змові проти Гітлера, але вижив і помер 1965 року в 65-літньому віці.

Курт Далюге

Практично відразу ж після другого і вже остаточного відходу Дільса Герінг повністю замкнув гестапо на себе, офіційно вивівши його із системи МВС. У тому ж квітні 1934 року міністерство внутрішніх справ було позбавлене права зберігати або створювати органи політичної поліції, окрім гестапо. Незабаром таємна державна поліція стала загальнонімецькою, що ще більше загостило внутрішньопартійну боротьбу за контроль над нею. Герінг усіма силами намагався не випустити зі своїх рук цей найважливіший інструмент влади і впливу, але через зайнятість на інших посадах

Райнгард Гейдріх

у 1934 році доручив повсякденне керівництво гестапо Райнгарду Гейдріху, примітній особі у світі нацистських спецслужб. Номінально гестапо до 1936 року все ще підпорядковувалося Герінгові, проте реальні важелі управління цим відомством він випустив набагато раніше, відколи внаслідок спільної інтриги міністра внутрішніх справ Фріка й рейхсфюрера СС Гімлера останній став заступником начальника гестапо та його інспектором. Досить швидко він захопив цілковиту владу над таємною державною поліцією і не збирався зупинятися на досягнутому.

Відчуваючи за своєю спиною потужну підтримку охоронних загонів, він вважав себе досить впливовим, щоб заявити претензії на ранг міністра і права, рівні з головнокомандувачами видів збройних сил. Але Гітлер не збирався дозволяти йому брати так багато влади, тож рейхсфюрер СС дістав лише частину з того, чого домагався: 17 червня 1936 року його було призначено на посаду верховного керівника всіх служб німецької поліції. Іншою обставиною, що засмутила Гімлера, стало призначення до нього заступником Далюге, його головного суперника і природженого інтригана. Надалі він зумів нейтралізувати цю перешкоду тактично грамотно реорганізацією всіх поліційних органів держави. Передумови до цього полягали зовсім не в апаратних інтригах, а в юридично неповноцінній ситуації, що склалася в поліційних службах. У Веймарській республіці, а пізніше і на перших етапах існування Третього рейху, органи охорони правопорядку поділялися на дві великі групи: адміністративні та політичні.

26 червня 1936 року Гімлер виділив із виконавчої поліції кримінальну і політичну, сформувавши з них поліцію безпеки (зіпо) під керівництвом Гейдріха. Зіпо складалася з кримінальної поліції (кріпо) і таємної державної поліції (гестапо). При цьому фор-

мально включене до складу МВС гестапо практично жодним чином від міністерства не залежало. Залишки виконавчої поліції та адміністративна поліція у повному складі ввійшли до поліції охорони правопорядку (орпо), яку й очолив Далюге. На цій посаді суперник рейхсфюрера СС втратив основні важелі влади і став тепер для нього менш небезпечний.

Позаяк до зіпо не ввійшов жоден з елементів адміністративної поліції, права на проведення обшуків і допитів у ній мало саме тільки гестапо. Це спричинило кілька серйозних правових проблем, для ліквідації чого Гімmlер створив у зіпо так звані імперські консультаційні центри. Ними були земельні поліційні управління, що не входили до політичної поліції і адміністративні права яких бодай через силу можна було б використати для обґрунтування акцій кріпо. Невдовзі ця система продемонструвала свою нежиттєздатність, і її було змінено. Остаточна організаційна структура управління політичної поліції набула такого вигляду:

- адміністративно-правовий відділ (оберфюрер СС Карл Рудольф Вернер Бест);
- відділ політичної поліції (штандартенфюрер СС Генріх Мюллер);
- відділ політичної контррозвідки (оберфюрер СС Бест за сумісництвом);
- відділ кримінальної поліції (штурмбанфюрер СС Артур Небе).

Реформа 17 червня 1936 року виявилася половинчастою, оскільки стосувалася самого лише центрального апарату поліції, але не скасовувала колишньої підпорядкованості низових структур кримінальної поліції поліційним апаратам округів та районів. Фактично система кримінальної поліції виявилася розірваною навпіл, причому керівники земельних органів зовсім не виявляли прагнення підпорядковуватися новому столичному начальству. Гейдріх не захотів миритися з виниклою плутаниною і запровадив інститут інспекторів зіпо в округах. Такий крок позбавив непокірливих поліцай-президентів більшості важелів влади і допоміг упоратися з головною проблемою управління політичної поліції, що полягала у відсутності координації між гестапо та кріпо.

Нарада вищого керівництва органів безпеки рейху.

Зліва направо: К. Далюге, А. Небе, Г. Гімmlер, Р. Гейдріх, Г. Мюллер

Ця обставина була дуже істотною, оскільки остання мала значно більші ресурси, без використання яких таємна державна поліція не могла функціонувати ефективно.

За розпорядженням Гімmlера Гейдріх запровадив у гестапо принципи, що діяли в охоронних загонах. Нацистська теорія говорила: «ставши націонал-соціалістичною, поліція покликана... 2) оберігати німецький народ від усіх спроб його знищення з боку внутрішніх і зовнішніх ворогів. Щоб досягти цієї мети, поліція має бути всемогутньою»³. Саме цього й прагнуло керівництво СС і СД, і саме такого стану поліція рейху надалі й досягла. Практично всі форми організованого внутрішнього опору припинили своє існування, і в суспільстві запанував частково вимушений, частково правдивий спокій.

Проте до середини 1930-х років виявилися і певні істотні хиби нової системи. Наявність у складі зіпо значної кількості колишніх поліціантів Веймарської республіки не давала змоги СС повною мірою довіряти їм, а сил цілком надійного гестапо було недостатньо для охоплення всього спектру проблем, що цікавили нацистів. Розв'язати проблему могла тільки секретна інформаційна служба. Така у розпорядженні СС і партії була, хоч її стан і рівень розвитку ще далеко не відповідали тому, що було потрібно Гімmlе-

ру. Йдеться про Службу безпеки (СД), піднесення якої починалося вельми скромно. Спочатку НСДАП взагалі не мала централізованої секретної служби. Окремі завдання виконувала Інформаційна служба СА, а пізніше у складі СС на окремих офіцерів почали покладати деякі функції, що віддалено наближалися до оперативних. За особистою вказівкою Гітлера в штабі охоронних загонів було створено службу внутрішньої безпеки, котра негайно переключилася на шпигунство за партіями політичних супротивників НСДАП. За аналогією з військовою розвідкою її кодували як Іц, але жодного порівняння з професійною організацією вона витримати не могла ні за рівнем кваліфікації співробітників, ні за їхньою чисельністю, ні за фінансуванням. Це були аматорські потуги імітації серйозної роботи, що не задовольняли нікого із зацікавлених осіб. Гімлер вирішив виправити ситуацію і почав шукати кандидата на роль творця спецоргану охоронних загонів. Випадок звів його з молодим, лише нещодавно вигнаним із флоту офіцером на ім'я Райнгард Трістан Ойген Гейдріх, який 14 червня 1931 року зміг сформулювати концепцію оперативного органу, що влаштувала рейхсфюрера СС. Прийняття на службу забрало деякий час, тож Гейдріха було зараховано до складу СС у званні штурмфюрера лише 1 жовтня, зате згодом чергові звання надавалися йому дуже швидко.

Майже відразу ж новий начальник Іц вивів очолюваний ним підрозділ за межі штабу СС, розмістивши його у двокімнатній квартирі в будинку № 23 по мюнхенській вулиці Тюркенштрассе. Маючи підтримку рейхсфюрера СС, він негайно розпорядився про створення рефератів Іц у кожному секторі й окрузі і в штабі кожного штандарту (полку) СС. Незабаром після того, як Гейдріх заступив на посаду, у квітні 1932 року уряд Веймарської республіки заборонив СА і СС, через що очолювана ним структура була ненадовго перейменована у Службу преси та інформації. І лише в липні 1932 року вона дістала найменування Служби безпеки рейхсфюрера СС (СД).

Спочатку до завдань СД входило виявлення ворожих елементів у лавах НСДАП і спостереження за партіями — її супротивниками. Першою її помітною акцією стало проставляння секретних позначок на виборчих бюлетенях для створення картотеки ло-

яльних і нелояльних до НСДАП осіб. Проте після приходу нацистів до влади обмежувати сферу дії партійної спецслужби цими рамками було вже неможливо, тож Гімmlер і Гейдріх почали працювати над введенням Служби безпеки до системи державних органів рейху. Її сил було для цього явно недостатньо, у 1933 році структура налічувала 200 чоловік, з яких у штаті значилася лише половина. Але гірше за брак ресурсів на СД позначалася невизначеність її завдань. Різні дослідники часто розходяться в думках, що саме належало до її компетенції в 1930-ті роки. Одні вважають її різновидом партійної поліції, другі — органом внутрішньої розвідки, треті розглядають її створення як підготовку до кидка нацистів за межі Німеччини. Усе це рівною мірою не відповідає дійсності. Після 1933 року в керівництві НСДАП і СС не було ясності щодо потрібних напрямів діяльності своєї спецслужби, не кажучи вже про затвердження будь-яких керівних документів у цій царині. Фактично СД була кинута на самоплив і стала свого роду самоврядною організацією, укомплектованою в основному добре освіченими інтелектуалами без досвіду розвідувальної, контррозвідувальної чи поліційної роботи. Не бажаючи дискредитувати себе роботою в такому слабкому і мало авторитетному органі, 27 січня 1933 року Гейдріх пішов з посади начальника СД і певний час перебував на посаді офіцера з особливих доручень при рейхсфюрері СС. Проте він ніколи не спускав СД з ока, особливо після переведення її штаб-квартири з Мюнхена у Берлін, і постійно намагався використати її можливості, яких, щоправда, ще було замало.

Однак нічого кращого в НСДАП поки не було, тож, сподіваючись на ширше використання СД надалі, заступник фюрера Рудольф Гесс розпорядився «не створювати в партії надалі жодних інформаційних, розвідувальних або контррозвідувальних служб, окрім служби безпеки рейхсфюрера СС, навіть у формі організації для зовнішньополітичних цілей»⁴. З цього формулювання випливає не лише визнання її єдиною секретною службою партії, а й непрямий дозвіл надалі здійснювати операції за межами Німеччини. Але до цього було ще далеко, а поки поступово почала складатися концепція використання СД як «світоглядної інформаційної служби» (Гімmlер), оскільки інші ніші в системі контролю за політичною обстановкою в рейху виявилися вже зайнятими гестапо. Від-

так вона стала перетворюватися на певну подобу Інформаційного відділу (ІНФВ) ОДПУ, до якого стікалися повідомлення від інформаторів про становище в різних царинах громадського життя і регіонах країни. Так само, як і ІНФВ, СД не проводила агентурних комбінацій, а обмежувалася винятково збором відомостей, їхньою оцінкою, систематизацією і складанням на їхній основі інформаційних документів. Останні, до речі, нерідко наштовхувалися на різке неприйняття керівництва СС і НСДАП, оскільки часто правдиво повідомляли про наслідки політики, що проводилася ними. Негласному апарату СД, на відміну від гестапо, категорично заборонялося здійснювати будь-які активні дії, вони мали тільки фіксувати факти і повідомляти про них своїм керівникам. За рамки чинних обмежень виходили лише штатні співробітники Служби безпеки — та й то лише у виняткових випадках і з санкції керівництва. Одним з таких епізодів стала підготовка і участь у проведенні 48-годинної операції зі знищення влади і впливу штурмових загонів (СА), що непомірно розрослися. 30 червня 1934 року Гітлер руками СС за потурання армії здійснив, за його словами, «останній акт насильства в революції» — грандіозне кровопускання в партії, що дістало неофіційну назву «ночі довгих ножів». Ударною силою цієї акції стали СС, що формально все ще входили складовою частиною до СА. В офіційній заяві нацисти оголосили про 71 загиблого, але це було, як завжди, брехнею. По всій Німеччині рапто-вим ударом було знищено не менше 1000 чоловік, серед яких 200 — високопоставлених чинів штурмових загонів на чолі з начальником штабу СА Ернстом Ремом. Зазвичай усували й багатьох людей, що заважали нацистам, хоча ніяк із СА й не пов'язаних. Так закінчилася «дика епоха» НСДАП. У цій операції СД показала себе з найкращого для Гітлера боку і була узаконена як єдина контррозвідувальна

Ернст Рем